

El Ball del Ciri, patrimoni immaterial de Manlleu

Joan Arimany i Juventeny

MUSEU DEL TER DE MANLLEU

Màster en Gestió Cultural (UOC-UIB-UdG, 2015). Llicenciat en Humanitats (UOC, 2008). Diplomàt en Educació Social (URL, 1998). Postgraduat en Animació i Gestió de la Cultura Popular (URL, 1999). Especialitzat en religiositat popular i hagiografia catalana.

Paraules clau: Ball del Ciri, Tonis, festes de Sant Antoni Abat, Manlleu

Palabras clave: Ball del Ciri, Tonis, fiestas de San Antonio Abad, Manlleu

Key words: Ball del Ciri; Tonis; feast of Saint Anthony the Abbot; Manlleu

Des de fa gairebé una dècada, l'Associació de Sant Antoni Abat - Tonis de Manlleu, sota la presidència de Llucà Pujadas amb Joaquim Casas com a secretari i la Junta Directiva, reivindica el seu reconeixement com una de les entitats més importants de la ciutat i, per extensió, de la comarca d'Osona. Amb cent vint-i-cinc anys d'existència documentada, reclamen, amb justícia, aquesta distinció. El primer pas es va establir en col·laboració amb el Museu del Ter per projectar accions per assolir aquest objectiu.

L'any 2010, gràcies a una beca proporcionada per l'Inventari del Patrimoni Etnològic i amb el suport del Museu del Ter, vaig tenir l'oportunitat de fer

recerca sobre els Tonis de Manlleu i la seva festa. En va resultar un estudi titulat *La festa dels Tonis de Manlleu. Entre la devoció i la gresca*, del qual ja va aparèixer un petit resum en aquesta revista (Arimany, 2012). A finals del 2014, a partir d'aquesta investigació i d'altres activitats, com el taller "Desvetllem la memòria", el mateix museu va acollir una exposició fotogràfica sobre els Tonis. Poc després, amb tot el material s'editava l'obra monogràfica divulgativa *Els Tonis de Manlleu: a cavall de la devoció i la festa* (Arimany, 2014).

En aquell moment, però, ja es va evidenciar que encara hi havia molta més feina per fer, especialment per aprofundir respecte d'un dels elements propis de la festa dels Tonis, el Ball del Ciri, que representa una veritable joia del patrimoni immaterial manlleuenc. Pocs mesos després, a partir

d'un nou projecte d'estudi impulsat pels Tonis mateixos, pel Museu del Ter i per l'Esbart Català de Dansaires, es començava a moure la nova recerca, dedicada específicament a la dansa. La col·laboració econòmica de l'Institut Ramon Muntaner li va donar l'estímul adequat per fer-la avançar. L'equip que la va dur a terme estava format per Judit Solà, Immaculada Tubau, Montse Piella i Anna Bosch en representació dels Tonis; Jordi Grané i Carles Garcia del Museu del Ter; Montserrat Garrich de l'Esbart Català de Dansaires, i l'autor d'aquest article com a coordinador.

L'estudi plantejava els objectius següents:

- Continuar aprofundint en els orígens històrics del Ball del Ciri de Manlleu.
- Situar i contextualitzar la dansa, temporalment i geogràficament,

El Ball del Ciri de Manlleu és la dansa associada a la festivitat de Sant Antoni Abat i protagonitzada per l'Associació Sant Antoni Abat - Tonis de Manlleu. La primera descripció és del 1893, quan era interpretada per traguers i taverners. El col·lectiu, però, ha viscut una gran transformació des d'aleshores. Aquest article explica, tot elaborant una relació de fets cronològics per identificar-ne els moments de mutació i els seus actors principals, quins són els possibles orígens manlleuencs del Ball del Ciri i quins aspectes han canviat en el transcurs del darrer segle.

El Ball del Ciri de Manlleu es la danza asociada a la festividad de San Antonio Abad y protagonizada por la Asociación Sant Antoni Abat - Tonis de Manlleu. La primera descripción es de 1893, cuando era interpretada por arrieros y taberneros. El colectivo ha vivido una gran transformación desde entonces. Este artículo explica cuáles son los posibles orígenes manlleuenses del Ball del Ciri y qué aspectos han cambiado en el transcurso del último siglo elaborando una relación de hechos cronológicos para identificar los momentos de mutación y sus actores principales.

The Ball del Ciri in Manlleu is a dance associated with the feast of Saint Anthony the Abbot and performed by the Associació Sant Antoni Abat – Tonis de Manlleu. The earliest description dates from 1893, when it was performed by muleteers and innkeepers. However, the groups performing it have undergone many changes since then. This article examines the possible origins of the dance and details aspects that have been modified over the last century with a view to identifying the key moments when changes took place and those involved in them.

amb la resta de balls del ciri catalans, sense oblidar l'anàlisi de la funció social original en una societat en transformació.

- Fer un estudi específic sobre les diferents versions musicals del ball en el transcurs de la seva història.
- Fer-ne una descripció coreogràfica acurada, basada en criteris tècnics, tenint en compte els canvis que s'hi han fet al llarg dels anys.
- Analitzar l'evolució de la indumentària utilitzada pels dansaires, amb un interès especial per descriure la indumentària original.

Per assolir aquests objectius, en primer lloc es va fer una recerca documental, per una banda, als arxius que podien proporcionar informació històrica i, per l'altra, en aquells que podien facilitar transcripcions musicals. Per aquest motiu es va fer un buidatge intensiu de l'Arxiu de Santa Maria de Manlleu, de l'Arxiu Municipal de Manlleu, de l'Arxiu Episcopal de Vic i del Centre de Documentació de la Cultura Popular i Tradicional, on es troben la Biblioteca de Patrimoni Etnològic, l'Arxiu de Patrimoni Etnològic i la Fonoteca de Música Tradicional Catalana (FMTC). També es va fer una recerca exhaustiva

i una transcripció de les hemeroteques i la bibliografia local i comarcal, situades a la Biblioteca Municipal de Manlleu BBVA i a la Biblioteca Joan Triadú de Vic. Finalment, es van tenir en compte les fonts orals que, a partir de deu entrevistats, van proporcionar una visió personal de diferents aspectes del ball. Els entrevistats van ser Francesc Camps, Francesc Domènech, Marta Grané, Josep Jofre, Montse Piella, Judit Solà, Immaculada Tubau i M. Carme Valls.

En segon lloc, es va fer una sessió de recreació de les dues coreografies conegudes, amb balladors que les havien dansat, i es va fer el registre corresponent dels passos i els moviments.

El 27 de gener del 2017, dins la programació festiva dels Tonis, es van presentar l'estudi, les seves conclusions principals i les línies de treball que es volen continuar en el futur.

El Ball del Ciri com a dansa ritual

L'anomenat *Ball del Ciri* és una dansa de parelles que, originalment, tenia assignada una funció ben determinada respecte de la qual hi ha consens per part de la majoria d'estudiosos: escenificar la renovació anual de càrrecs d'una organització religiosa, especialment una confraria. Francesc Pujol i Joan Amades en feien la definició següent: "Ball de caràcter religiós que constituïa el cerimonial per al canvi del càrrec d'administrador de l'altar del sant patró en algunes poblacions" (Pujol, 1936: 148).

Les confraries s'ocupaven de fomentar el culte de l'altar dedicat al seu sant patró (o advocació mariana que consideraven com a protectora), a les capelles laterals dels temples parroquials, i de la seva administració. En tant que algunes confraries tenien una adscripció territorial àmplia, aquesta era compartida per moltes parròquies a partir de la devoció que aquesta propagava.

Discussió i anàlisi de la coreografia de la dansa (2016). JOAN ARIMANY

Recreació de la coreografia original del Ball del Ciri (2016). JOAN ARIMANY

El nom

La denominació de *Ball del Ciri* a aquesta tipologia de danses ha tingut diverses interpretacions. Francesc Pujol i Joan Amades (Pujol, 1936: 152) n'ofereixen una: “El nom d'aquest ball, que no té cap relació amb el seu caràcter, no s'explicaria si no fos pel ciri que duen les balladores; hi ha qui suposa que *ball del ciri* és una corrupció de *ball del sir* (ball del senyor) i que en canviar *sir* per *ciri*, per ignorància del significat del primer vocable caigut en desús, fou introduït el costum de portar el ciri en el ball. Tenint en compte que l'ús dels mots *sir* i *ser* en concepte de senyor no és molt freqüent en català antic (i encara és en traduccions d'altres llengües en les quals aquests mots són d'ús constant que el trobem amb més freqüència, com per exemple en el *Decameron*), ens inclinem a pensar que aquesta suposició no és gaire versemblant”. Musicòleg i folklorista, però, recullen un document de l'Esquirol, datat del 1762, que esmentava “ballar lo Ciri”, consideren que es dona la importància principal a aquest element, el ciri, i estableixen la possibilitat següent: “No fóra possible que el nom de *ball del ciri* vingués senzillament de l'obligació, per part dels pabordes o de les pabordesses, de regalar un ciri cadascun o cadascuna per a fer llum al Sant Patró de l'altar del qual administren?”. I conclouen:

“Aquesta hipòtesi que nosaltres oferim ens sembla la més enraonada”.

La importància del ciri com a element distintiu d'aquest tipus de ball és, per tant, innegable. En algunes localitats va acompanyat d'altres objectes com almorratxes o rams de flors i, en el cas de Manlleu, un ram de boix. És, però, suficient aquesta presència de l'objecte per donar nom a tota la dansa? En aquest sentit, i associant l'origen vinculat a confraries, o administracions d'altar, apareix una nova proposta.

En un document datat del 18 de novembre del 1621, originari de la parròquia de Santa Maria de Manlleu i preservat a l'Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic, sobre les indicacions que feien els bisbes —o els seus delegats— en les visites pastorals es detallava: “les confraries fundades en dita iglésia, y de les administracions de qualsevulla ciris de devotions que en dita iglésia apleguen...”.¹ El concepte “...de qualsevulla ciris de devotions...” feia referència a les administracions que procuraven per la gestió i el manteniment dels ciris i la seva encesa en honor del sant, la santa o l'advocació de l'altar. En aquest sentit, es poden trobar diversos exemples d'organitzacions menors anomenades “Ciri de...” en parròquies de l'interior de Catalunya en els segles XVII i XVIII.

L'àmbit territorial

El Ball del Ciri era present, com encara ho és actualment, a diverses poblacions de Catalunya. Domènec Torrent ja manifestava, a finals del segle XIX, que aquest ball no era originari de Manlleu “[...] ni siquiera patrimonio exclusivo suyo, pues es característico de varios pueblos del Montseny” (Torrent, 1893: 188). El mateix autor manlleuenc deia, en un altre text, que “[...] es originario de la comarca del Vallés, de donde se extendió luego a otras comarcas de Cataluña” (Torrent, 1899: 2). De tota manera, tal com estableix l'enciclopèdia *Tradicionari*, la distribució geogràfica del Ball del Ciri es reparteix per diverses comarques: Osona, la Selva, el Berguedà i el Bages, principalment, i l'Anoia, el Barcelonès, la Cerdanya, el Vallès Oriental i el Maresme de manera menys nombrosa. La mateixa font estableix que, tenint en compte els llocs on s'ha ballat en algun moment, l'adscripció geogràfica predominant coincideix amb els límits del Bisbat de Vic (Anguela, 2006: 152).

L'antiguitat

Els elements per datar l'antiguitat del Ball del Ciri són indirectes i escassos. Alonso, Forner, Garrich i González (Alonso, 2004: 34-36) suposen una coexistència entre aquest i els balls d'atxes dins un conjunt de danses anomenades *branda*, de tipus cortesà i que provindrien d'època medieval i s'extingirien cap al segle XVII. Així, doncs, els autors afirmen que: “Sembla probable un cert intercanvi d'informació entre diferents tipus de balls en un moment històric determinat. A partir d'aquí és possible que algunes confraries, en una ostentació de complexitat, tractessin de donar un major realçament a un acte social dins de les celebracions d'uns actes festius, entre els quals, indubtablement, es trobaria el ball. En aquest punt cal pensar en una major preponderància de la creativitat. Sembla clar que el ball pren elements formals i coreo-

Elements propis de ball: el ciri enmig del ram de boix (2014). JOAN ARIMANY

gràfics d'altres balls locals o comarcals, al mateix temps que incorpora l'element de la llum, el qual assumeix el protagonisme del canvi de càrrecs. Si bé el ball del ciri ha d'assentar-se sobre elements diversos preexistents, el conjunt adquireix una identitat pròpia, contribuïda pel fet de disposar de música exclusiva” (Alonso, 2004: 36). Segons aquesta hipòtesi expressada pels autors, els balls del ciri s'haurien consolidat en associar-se a les confraries.

La primera documentació de la qual es té constància sobre el Ball del Ciri és de mitjan segle XVIII i constata la queixa de joves de la parròquia de Santa Maria de Corcó (actualment municipi de l'Esquirol) sobre el fet que fos ballat per un noi foraster que no era fill de la població.² Aquest document el van comentar Pujol i Amades i en van treure la conclusió corresponent: “De la redacció del document resulta clar que l'any 1762 aquest ball era considerat d'una antiquitat molt respectable, i res ho con-

firma tant, com el fet d'haver donat lloc a privilegis i consuetuds que no s'estableixen en quatre dies” (Pujol, 1936: 150-151).

El calendari

El moment de practicar-lo, respecte al calendari tradicional, ha variat (i varia) segons el lloc: Anglès (Mare de Deu del Remei), Argentona (Confraria de la Minerva), Castellterçol (Sant Víctor), Manlleu (Sant Antoni Abat), Moià (Sant Sebastià), Osor (Mare de Deu del Roser), Santa Maria de Corcó/ l'Esquirol (Sant Roc), Taradell (Sant Sebastià), Torelló (Sant Feliu) i Viladrau (Mare de Deu del Roser). Aquesta diversificació sembla que depenia de la confraria, del seu sant patró i de la festivitat que li fos dedicada (Alonso, 2004: 28).

La festa dels Tonis de Manlleu i el Ball del Ciri

La primera referència documental de la festa dels Tonis manlleuencs i de les seves activitats, inclòs el Ball del Ciri, és la mateixa que abans d'iniciar l'es-

tudi. L'any 1893, el notari manlleuenc Domènec Torrent i Garriga, autor de *Manlleu: croquis para su historia*, va incloure un capítol dedicat a “Fiestas, ferias y mercados”. Tot seguint el calendari anual, la primera de les festes era la del 17 de gener, dedicada a sant Antoni Abat i celebrada pels traguers i els taverners de la població. Aleshores, a mitja tarda, el programa festiu contemplava un ball propi: el Ball del Ciri.

Es desconeix, malgrat les generalitzacions que es fan del conjunt de danses amb la mateixa denominació, l'origen concret del Ball del Ciri manlleuenc i de la seva associació amb el col·lectiu que el manté.

Domènec Torrent, l'any 1893, qualificava el Ball del Ciri manlleuenc de *tradicional* i li donava una certa patina d'antigor quan esmentava que “parece que es muy antiguo, aunque no podríamos probar que se bailase en Manlleu antes del último tercio del siglo XVII” (Torrent, 1893: 189).

Banderers i cordonistes en plena dansa (2014). JOAN ARIMANY

La vinculació del Ball del Ciri i el grup humà que el dansava genera l'especulació sobre la raó per la qual uns col·lectius concrets, traginers i taverners, amb un pes relatiu en la demografia i l'economia manlleuenques de finals del segle XIX, i sense notícia d'estar organitzats com a confraria, fossin els protagonistes d'una dansa amb les característiques de sobrietat que se li atribueix. La pregunta és inevitable: Com i quan s'haurien associat? En aquest cas, només es poden emetre algunes hipòtesis.

Adopció d'una confraria i administració de Santa Maria de Manlleu

No s'ha de descartar la possibilitat que, en algun moment anterior al 1893, els traginers i els taverners manlleuencs prenguessin com a model el ritual de traspàs de càrrec d'una confraria establerta a la població. No hi ha constància, però, que cap de les que hi estaven establertes ballés la dansa.

L'any 1750, segons el llibre d'obres i administració parroquial, actuaven diferents administracions relacionades amb els diversos altars del temple parroquial de Santa Maria de Manlleu: la de la Mare de Deu del Roser, la de Nostra Senyora, la dels Sants Màrtirs, la del Sant Sepulcre i la de Santa Eularia [Eulàlia].³ Posteriorment, però, un document de l'Arxiu Municipal de Manlleu del 3 març del 1770 afirmava: “[...] no aï Congregación ni Hermandad alguna ni Confradía de ningún gremio”. Només assenyalava que a la parròquia de Santa Maria hi ha la Confraria de la Minerva, sense ordenances ni constitució, la del Roser i la de les Ànimes del Purgatori.⁴

L'origen de les dues primeres confraries, vinculades pel seu origen als frares dominicans, prenia ple sentit a Santa Maria de Manlleu per la dependència del priorat de Manlleu, del 1592 a 1830, del convent dominic de Sant Jaume de Tremp.

Primera hipòtesi: la revisió dels altars laterals amb administració pròpia dins l'església parroquial de Santa Maria de Manlleu permet suggerir una hipòtesi que vincula un d'aquests amb la imatge de sant Antoni Abat i la devoció a aquest.

Un document⁵ datat del 4 d'agost del 1933, preservat a l'Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic i signat pel rector Joan Torra, proporcionava una descripció d'aquest altar. De forma gràfica, en cadascuna de les capelles indicava quines són les imatges s'hi veien. La figura de sant Antoni es trobava a l'altar dels Sants Màrtirs, el segon si s'entrava a la nau per la banda esquerra. Entre d'altres imatges de sants, hi havia les dels titulars de l'altar, els quatre Sants Màrtirs, amb una figura central (i de majors dimensions) de sant Antoni Abat.

Els coneguts com a *Sants Màrtirs* eren quatre suposats antics cristians anomenats Víctor, Pacífic, Justa i Clara morts a Roma. Domènec Torrent (Torrent, 1893: 173) deia que el que hauria arribat d'aquest altar a mitjan dels anys trenta del segle passat ho havia pagat el baró de Canyelles, sense detallar la data de la construcció. Aquest fet devia passar a mitjan segle XIX, segons es desprèn dels textos de dues visites pastorals, la del bisbe Pau de Corcuera el 1829⁶ i la del bisbe Antoni Palau i Termens el 1857.⁷ De la promoció del culte se n'ocupava una administració pròpia. En tant que es constata l'existència d'aquesta administració de l'altar dels Sants Màrtirs, apareix la pregunta següent: hauria estat el Ball del Ciri un traspàs de ritual entre l'administració i els devots de sant Antoni? Seria un cas semblant al de Castellterçol, que té vinculat el Ball del Ciri a la devoció a sant Víctor, del qual la població moianesa va rebre les relíquies l'any 1660 i al qual va dedicar un altar (Pladevall, 1991: 251-261).

Per tant, es podria concloure que la primera hipòtesi que es planteja comportaria l'adopció per part dels devots de sant Antoni Abat d'un ritual per al traspàs de poders dels confreres de l'administració dels Sants Màrtirs. En el decurs del segle XIX, la progressiva disminució de la veneració de les relíquies dels titulars de l'altar hauria anat en paral·lel a l'augment de la devoció cap a sant Antoni, així com al seu protagonisme com a patró.

Segona hipòtesi: prescindint de la vinculació amb una confraria, i establint una connexió territorial propera, sorgeix una nova hipòtesi. Podria haver estat a causa de l'apropiació d'una tradició viscuda en una altra població?

Tot i ser conscients de la fragilitat de les informacions orals, en aquest cas esdevenen significatives les paraules de Francesc Domènech, un dels informants d'aquest estudi, que remet a la memòria dels seus familiars, especialment del seu oncle Pepet: “[...] m'havia explicat històries molt boniques sobre els traginers i els pagesos de fa molt de temps, o sigui, dels Tonis d'aquella època, que li havien estat contades pel seu avi, que alhora ho sabia dels seus avantpassats. Estem parlant de fa ben bé un parell de segles, si tenim en compte que aquest avi —que era el meu besavi— havia nascut a Sant Martí Sescorts l'any 1863”. La festa se celebrava a mitjan gener: “Arribada la diada de Sant Antoni Abat, en aquell temps s'organitzaven unes trobades de carros, tartanes i cavalls muntats a la sella, que típicament consistia en una manta i uns estreps”. Aquestes trobades, segons el mateix Domènech, tenien lloc en un punt entre els nuclis de l'Esquirol i Sant Martí Sescorts, tal com explicava en un article del butlletí de les festes de 1999: “[...] possiblement al pla de Tarrés” i aplegava pagesos de la rodalia “...provinents de l'Esquirol, Sant Martí Sescorts, les Masies de Roda i també de

Manlleu” (Domènech, 1999: 14). És contundent quan diu que en aquella època no es ballava el Ball del Ciri a Manlleu i que els seus avantpassats mai li havien dit res sobre aquesta dansa.

Per la proximitat geogràfica i per les relacions socials establertes entre Manlleu i la zona del Cabrerès, en especial en ocasió de la festa de Sant Antoni Abat, aquesta podria ser una opció geogràfica, sobretot si tenim en compte que es té constància del ball a Santa Maria de Corcó l'any 1761.

Per tant, la segona hipòtesi que es planteja és que el Ball del Ciri de Manlleu fos una adopció d'aquest ball, traslladat i assumit pel col·lectiu devot de sant Antoni Abat.

Etapas històriques

Primeres referències. El Ball del Ciri de Manlleu semblava haver entrat en decadència ja a finals del segle XIX, moment en què és documentat per primera vegada per Domènec Torrent i Garriga (Torrent, 1893: 188-189). Aleshores, els balladors masculins ja havien abandonat el vestuari tradicional. De la seva narració es desprenen altres dades especialment interessants, com ara que el ball estava dividit en dues parts, definides com a balls diferents (el Ball del Ciri i el Ball del Boix), però amb una coreografia idèntica, i que cadascuna de les parts era ballada per dues parelles, que en el primer cas havien de ser casades i en el segon, solteres. Aquesta dada, que podria suposar una ritual de canvi d'estatus de parentiu familiar entre balladors, no es pot certificar per manca de documentació.

També s'hi detalla que les balladores de les primeres parelles duien un ram de flors artificials i que les balladores de les segones duien un ram de boix amb un ciri encès.

La dècada dels anys trenta. Durant la dècada dels anys vint del segle passat es

va deixar de dansar el Ball del Ciri. No hi ha referències per constatar si aquest parèntesi fou seguit o amb interrupcions episòdiques.

A finals d'aquella dècada hi havia preocupació per la desaparició del Ball del Ciri. El periòdic *Manlleu* del 1929 recollia un article de Ramon Costa i Homs amb el títol de “Ciri apagat” (Z, 1929: 6). En el text quedava palès que, malgrat estar fresc en la memòria, el ball ja no es duia a terme i se'n reclamava el retorn.

Aquest avís explícit devia fer el seu efecte, ja que l'any següent a la mateixa publicació s'anunciava que hi hauria el “grandiós Ball del Ciri”. Es va continuar ballant el dia de Sant Antoni a la tarda, a la plaça Fra Bernadí, com s'havia fet fins a la seva desaparició.

La ballada, però, es va fer amb vestits de diumenge a la moda habitual de l'època. Per aquest motiu, passades unes setmanes, Joan Puntí Collell, després de descriure la roba utilitzada en el segle XIX, reclamava: “No us sembla que fóra tot una altra cosa aquella dansa antiga amb aquests vestits d'època? No trobeu que tindria doblat interès aquesta festa típica?” (Vilardell, 1930: 1).

L'any següent, el prec de Puntí havia fet cert efecte. El Ball va incorporar dues novetats, de les quals es feia ressò la premsa: el fet de ballar-se amb “trajos d'època pretèrita” i que inclogués unes parelles d'infants, fills de Tonis, que passaven a formar l'anomenada *Junta Infantil*. Aquesta darrera novetat esdevindria un fet habitual en èpoques posteriors. Fins aleshores, sempre l'havien ballat adults.

Durant aquella època, l'assessor dels balladors i qui donava les instruccions de com s'havia de ballar era Esteve Corominas, conegut com el Federal.

El parèntesi posterior a la Guerra Civil

La Guerra Civil va estroncar l'evolució del Ball del Ciri. Les festes dels Tonis no en van gaudir durant més d'una dècada. Excepcionalment, en aquest període hi ha documentades, almenys, dues representacions del ball.

La publicació editada a Manlleu amb motiu del quart aniversari de la finalització de la Guerra Civil recollia la participació de la Sección Femenina local en el Concurso Nacional de Coros y Danzas celebrat a Barcelona. La interpretació va comportar un meritos elogiat pel fet de quedar en cinquè lloc de cinquanta grups participants de tota la demarcació de Barcelona.⁸ A aquest moment s'ha d'atribuir l'arranjament que va fer el mestre Joan Martínez de la música tradicional del Ball del Ciri, que posteriorment el mestre Jaume Pons adaptaria per a cobla.

L'any 1950, la melodia del Ball del Ciri es va utilitzar per a la dansa de gegants durant la trobada geganterera celebrada a Terrassa.

De la represa del 1953 fins al 1969

Les festes dels Tonis del 1953 són una fita dins la història del Ball del Ciri. Aquell any, el banderer Sebastià Mas i Valldaura va promoure la recuperació de la dansa. Durant algunes edicions, els banderers i els cordonistes entrants i sortints, tant de la Junta d'Adults com de la Junta Infantil, van protagonitzar la ballada, que es va continuar fent el dia de la festa del sant patró, a la tarda, a la plaça Fra Bernadí.

M. del Mar Basagaña recorda que tot es va originar per una anècdota de l'any 1953, de la qual hi ha diverses versions. Maria del Mar Basagaña en va recollir una: “Gràcies al desafiament del contractista Casasampera, que no volgué comprar números dels Tonis fins que la Junta, encapçalada

per Sebastià Mas, ballés novament” (Basagaña, 2002: 212).

En aquella època, la direcció artística anava a càrrec de Ramon Roca i Corominas, que havia estat dansaire de les colles sardanistes Núria, Flors Camperoles i Dàlia i que va exercir de president de l'Agrupació Sardanista Manlleuenc.

Entre el 1961 i el 1969, la participació dels banderers i els cordonistes adults en el Ball del Ciri va esdevenir intermitent i només era dansat pels components de la Junta Infantil. L'edició del 1969 va ser la darrera en què banderers i cordonistes adults van ser els protagonistes de la dansa.

Del 1970 al 2004

Durant el llarg període que va durar més de tres dècades es van succeir diversos grups de nens i nenes, d'adolescents i de joves, que acompanyaven la Junta Infantil en la tasca de mantenir viva la tradició del Ball del Ciri. Ocasionalment, hi va participar alguna colla sardanista o algun esbart dansaire.

Justament a l'inici d'aquesta època, el Ball del Ciri va viure un factor que el va afavorir: la festa dels Tonis, celebrada fins aleshores la mateixa diada dedicada al sant, el 17 de gener, independentment del dia de la setmana en què s'escaigués, va passar a fer-se el diumenge més proper, cosa que va permetre una participació regular de balladors infantils i una major assistència de públic en general.

Entre el 1982 i el 1983 es va traspasar la tasca de conduir aquests grups infantils. Ramon Roca, que feia aquesta tasca des del 1953, passava el testimoni a la monitora actual, Montse Piella, la qual ha estat ocasionalment substituïda o ha comptat amb col·laboracions de diverses persones, com actualment de Núria Puig.

El grup de joves i la recuperació de la indumentària tradicional. Durant els primers anys de la dècada dels noranta, al grup infantil que ballava s'hi va sumar un grup d'adolescents. Amb motiu de la celebració del Congrés dels Focs de Sant Joan a Manlleu, els dies 14 i 15 de maig del 1983, es va promoure la recuperació de les tradicions locals. La ballada ocasional, amb motiu d'aquest esdeveniment, fou protagonitzada per alguns participants de les escenificacions d'Els Pastorets, que van utilitzar el vestuari propi d'aquesta obra teatral.

Un període especialment remarcable d'aquesta època del Ball del Ciri el va protagonitzar un grup de joves, més grans que el grup d'adolescents esmentat. Immaculada Tubau va esdevenir impulsora i coordinadora d'aquests balladors. A partir del 1994, i durant deu edicions, es van dotar d'elements del vestuari que pretenien recordar la indumentària del segle XIX, que li proporcionaven una nota de distinció.

Del 2005 a l'actualitat: intercanvi de banderers i cordonistes

L'any 2005, M. Carme Valls tenia clar que calia recuperar el format original del Ball del Ciri, en el qual es mostra el traspàs de relleus entre banderers i cordonistes sortints i entrants. I quan el banderer d'aquell any, Pere Prat, li va proposar ser cordonista, li va plantejar una condició: recuperar el Ball del Ciri per part dels adults. Així, la Junta que entrava en aquella edició, de la qual va formar part també Miquel Torrents, va acordar buscar la complicitat de la Junta vigent, del banderer i dels cordonistes sortints.

Aquell any es va establir la condició ineludible que l'acceptació de ser banderer i cordonista comportaria, necessàriament, dansar el Ball del Ciri després del passant dels Tres Tombs.

El relleu de càrrecs

Un aspecte del Ball del Ciri és la voluntat actual dels Tonis manlleuencs de convertir-lo en la visualització del traspàs de càrrecs entre banderers i cordonistes sortints i entrants. Aquesta característica, que pretén apropar-lo a la idea general de la funció dels balls del ciri, originalment no era prou clara. En la primera descripció del ball que ofereix Domènec Torrent, en cap cas es relaciona les parelles amb cap ordre, entrants o sortints, de pabordes i pabordesses de cap organització. Malgrat aquest fet, la institucionalització posterior —especialment a partir de la recuperació del 1953— remet a l'opinió generalitzada que explica l'origen d'aquesta dansa com el ritual de relleu de càrrecs d'una confraria.

En el cas manlleuenc, sempre s'ha fet referència a la Junta que presidia les festivitats locals dedicades a sant Antoni. En aquest sentit, cal esmentar que, fins a la dècada dels anys seixanta del segle passat, s'utilitzava el nom de *Junta* en referència al grup d'homes, que es renovava anualment, format pels banderers, amb els dos cordonistes corresponents, sortints i entrants. Per tant, es tractava de sis persones que se succeïen en el càrrec amb una vigència màxima de dos anys, el d'accés al càrrec i el de cessament.

La publicació periòdica *El Ter* oferia les dades més antigues dels membres d'aquesta Junta entre el 1898 i el 1901. Malauradament, però, no ha quedat constància de les altres edicions d'aquells anys de principis del segle XX. El creuament dels noms masculins recollits que devien formar la Junta permet establir alguna relació amb els balladors i les parelles femenines corresponents de les dues parts de ball.

Es pot deduir que, en el pas del segle XIX al XX, alguns aspectes formals havien estat abandonats, com la dels vestits masculins que ja indicava Domènec

Banderers i cordonistes en el galop de sortida (2015). JOAN ARIMANY

nec Torrent en diverses ocasions, un aspecte que també seria assumit per les balladores. A mitjan dècada dels anys vint es continuava ballant. En època republicana, que aniria des de la represa del 1930 fins a la Guerra Civil, no es té cap constància documental en què s'esmenti que els balladors fossin els membres de la Junta de Tonis. Malgrat aquest fet, l'any 1931 s'hi va sumar l'anomenada *Junta Infantil*, que reproduïa l'esquema de banderer i cordonistes adults i que en aquest cas els tocava ballar.

En el seu *Costumari català*, el folklorista Joan Amades descriu el ball i afirma que es tractava d'un ritual de traspàs de càrrecs i, en fer referència a la proclama, recull els noms dels escollits: “[...] l'anunci dels quals sempre era rebut amb mostres de satisfacció i aplaudiments (Amades, 2001: 488-489, 951-952)”. S'ignora, però,

a quan caldria atribuir aquesta referència tan explícita. Per una banda, per les gràfiques i les figures que consten en aquesta obra, es pot deduir que van ser-ho a partir d'un treball de camp que s'hauria d'assignar al període anterior a la Guerra Civil, ja que la represa del ball no es va fer fins al 1953. Per altra banda, en altres obres de l'autor es fa al·lusió directe a l'obra de Domènec Torrent, que en cap cas esmenta el possible traspàs de càrrecs (Amades, 1932: 113).

Balladors: nombre i condició

La forma de dansar el Ball del Ciri manlleuenc és en parelles mixtes, homes i dones. El nombre de parelles també canvia segons les èpoques (quatre, sis o més).

De la descripció del ball segons es dansava el 1893, deia Domènec Torrent (Torrent, 1893: 188) que tenia dues

parts diferenciades i manifestava una condició important: les dues primeres parelles havien de ser casades i les segones havien de ser solteres. Localment, no hi ha cap altre paral·lelisme a aquesta dualitat de categories.

La formació de doble parella no s'adapta al nombre de components de la Junta tradicional dels Tonis, que generalment està formada per sis persones (el banderer i els seus dos cordonistes que van ser nomenats l'any anterior i deixaran el càrrec, i el banderer i els dos cordonistes que els rellevaran).

En la dècada dels anys trenta del segle passat ballaven tres parelles i després de la represa del 1953 es va establir el nombre actual de sis parelles, d'acord amb el nombre de components de la junta. Fins al 1960, el nombre es va estabilitzar tant per als adults com per als infants.

La interrupció de la participació de la Junta d'Adults durant cinc anys va propiciar la variació del nombre de parelles infantils, que podien ser de cinc a nou.

Des de l'any 1970 fins al present, han dansat un nombre variable de parelles infantils, agrupades en diferents grups d'edat. Ocasionalment, van estar acompanyats per una colla sardanista o per un esbart dansaire.

Des del 2005, el protagonisme màxim torna a ser per a les sis parelles de balladors adults, que fan la darrera de les diferents tandes del ball. Els precedeixen dos grups de divuit a vint parelles de balladors infantils, el primer format per nens de 4 a 6 anys, segons l'alçada, i el segon per nens de 7 a 12 anys, en el qual s'inclouen els banderers i els cordonistes infantils.

La indumentària

La indumentària tradicional dels balladors del Ball del Ciri manlleuenc és un aspecte interessant, precisament per la seva eliminació ja a finals del segle XIX. Des d'aleshores, els dansaires, fora d'edicions molt concretes, sempre han ballat vestits de diumenge, segons la moda de cada moment, tant els homes com les dones.

Domènec Torrent explicava que les dones duïen “la airosa capucha catalana, blanca” i els homes anaven “con sombrero de copa y gambeto” (Torrent, 1893: 188). Aquesta indumentària, d'acord amb la roba utilitzada en els diferents balls del ciri, era vestit elegant, de festa (Alonso, 2004: 83).

A Manlleu, aquesta indumentària s'anava abandonant a finals del segle XIX. L'esmentat Domènec Torrent ho indicava el 1893 quan, després de descriure el vestuari tradicional dels dansaires, afegia les paraules següents: “[...] si bien que de algunos años á esta parte los hombres han tenido el mal gusto de suprimir estas prendas del traje, qui-

tando así algo de lo que caracterizaba el baile” (Torrent, 1893: 189). A finals d'aquella dècada continuava aquesta deficiència, a la qual es van afegir les balladores pocs anys després.

A principis de la dècada dels anys trenta, després d'alguna interrupció, es va reprendre la dansa amb el mateix tipus de vestuari propi de la moda de l'època. La reivindicació, a la premsa local, que es recuperés una indumentària original va comportar que ocasionalment es recuperessin uns vestits de reminiscència tradicional.

El llarg parèntesi posterior a la Guerra Civil va impedir la continuació d'aquesta recuperació de la indumentària original. La represa del 1953 va suposar el retorn a l'ús del vestit de carrer. L'any 1958, Josep M. Gasol ja ho apuntava: “[...] ara, elles solen cobrir-se amb mantellina blanca, i els homes amb un capell rodó i ample també, potser no gaire ortodoxa des del punt de vista tradicional” (Gasol, 1958: 59). Poc després va desaparèixer la mantellina blanca de les balladores i, igual que en l'actualitat, els vestits eren de l'estil que imposa la moda comercial per a les celebracions festives.

Els objectes

Actualment, i en les darreres dècades, les balladores porten un ram de boix amb un ciri apagat al mig i ornamentat amb cintes de colors. Malgrat la distinció clara, en les diferents èpoques els elements propis han estat el ram, el boix i el ciri.

Segons Domènec Torrent, a finals del segle XIX el ciri es duia encès. Aquest objecte amb aquesta característica, en paraules de Joan Soler (Soler, 1998: 100), té una significació especial: “presència espiritual”, així com “la llum s'identifica amb l'esperit”. Per la seva banda, Francisco J. Flores afirma el següent: “El foc de l'espelma [o ciri] representa la purificació i fins i tot la

vida mateix” (Flores, 2000: 290). Hauria estat bé contrastar aquesta informació, però no es disposa d'informants que hagin ballat amb el ciri encès per recollir el sentit que donaven a aquest fet. És una pràctica que fa molts anys va entrar en desús.

El segon element característic de la dansa manlleuenc és el boix. La seva presència, en els primers anys documentats, fins i tot donava nom a la segona part del ball. Pel seu aspecte decoratiu, pel seu caràcter perenne i per la seva abundor, havia estat emprat per les classes socials populars com a element per embellir i dotar de color els més diversos espais i actes que calia guarnir de manera elegant. Durant les primeres dècades del segle XX i la postguerra, els Tonis de Manlleu mateixos omplien de boix els carruatges utilitzats per desfilar al passant dels Tres Tombs.

El ram, caigut en desús des de fa dècades, també havia estat un objecte important. Domènec Torrent l'assignava a la primera part de la dansa, protagonitzada per parelles casades, i el portaven a la mà les balladores. L'autor diu, concretament, que es tractava d'un “ramo de flores artificiales”. La resta de les descripcions no esmenten la presència del ram, però és clarament identificable en imatges de la dècada dels anys cinquanta del segle passat.

La música

La música pròpia del Ball del Ciri manlleuenc sol ser interpretada per una cobla. La partitura utilitzada és una transcripció del mestre Jaume Pons feta l'any 1986 a partir de l'arranjament que en va fer Joan Martínez el 1943.

A part d'aquesta, amb la partitura corresponent als diferents instruments de la cobla (flabiol, tible, tenora, trompeta, fiscorn, trombó i baix), n'hi ha d'altres de recollides en diferents moments de la segona meitat del segle XX per musicòlegs i etnògrafs —Joan

Tomàs i Parés (1896-1967),⁹ Joan Bial i Serra (1888-1970)¹⁰ i Joan Comas i Vicens (1909-1977)¹¹— i dipositades als arxius respectius del Centre de Documentació de la Direcció General de Cultura Popular i a l'arxiu d'Ignasi Viñolas i Roig (1908-1986)¹².

Aquestes partitures es poden classificar en dos grups diferenciats. El primer grup correspon a les partitures de Joan Tomàs, Joan Bial i Ignasi Viñolas, que només reproduïen el tema principal del Ball del Ciri manlleuenc i gairebé són idèntiques. Totes presenten variacions respecte a la interpretació actual. Les partitures del segon grup són atribuïdes a Joan Comas i presenten una transcripció més completa que les anteriors, especialment la datada el 31 de gener del 1954, que és la més semblant a la melodia actual.

Coreografies

Les fonts orals consultades van permetre identificar dues coreografies

diferents, que van ser recreades per a la seva adequada transcripció. Des de l'Esbart Català de Dansaires, institució participant en el projecte, es va realitzar aquesta tasca després que diversos balladors, en dos grups, interpretessin la dansa tal com la recordaven.

La primera i la darrera part de la dansa és un galop, en el qual es fa la figura de ponts començant per la primera parella i les altres passen successivament per sota dels braços alçats.

Fins al 1969 es va fer una coreografia en la qual les parelles se situaven de costat i feien moviments cap a l'interior i l'exterior de la rotllana.

Des d'aleshores, tot i que durant alguns anys unes parelles joves van repetir la coreografia esmentada, es va simplificar per facilitar el ball a les parelles d'infants. La coreografia, fins avui, presenta les parelles en dues rotllanes, amb les balladores a l'interior i els balladors

a l'exterior. Les primeres canvien de parella fins que acaben amb la inicial.

Després de cadascuna de les tres parts del ball, els cordonistes i el banderer entrants diuen la proclama.

La proclama

Un característica pròpia del Ball del Ciri de Manlleu és la proclama que fan els balladors, en concret el banderer i els cordonistes entrants, per aquest ordre, al final de cada part de la dansa.

Domènec Torrent recollia la fórmula següent, que es devia utilitzar a finals del segle XIX: "Habitants de la Fidelíssima vila de Manlleu. Lo qui avuy no celebri la festa de sant Antoni pagarà un bot de vi d'Alella; Dich, á la una...". La situa en la primera part del ball, o sigui, la que anomena pròpiament "del Ciri" (Torrent, 1893: 188).

Joan Amades, en la primera edició del *Costumari català*, de l'any 1950, feia

El cordonista Miquel Collell mentre pronuncia la proclama (2017). JOAN ARIMANY

constar la proclama següent, que associava al suposat traspass de càrrecs propi del Ball del Ciri: “Veïns de la fidelíssima vila de Santa Maria de Manlleu: avui és la festa de Sant Antoni Abat i el qui no la celebrarà pagarà un bot de vi a honor del sant i a profit de la confraria. Han estat elegits pabordes per a l’any vinent els confreres... I deia el nom dels escollits, l’anunci dels quals sempre era rebut amb mostres de satisfacció i aplaudiments” (Amades, 2001: 488).

Josep M. Gasol, el 1958, anotava la forma següent: “Companys de la Vila de Manlleu: qui no celebri Sant Antoni, pagarà un bot de vi d’Alella: I dic a la una...” (Gasol, 1958: 59).

Cadascuna d’aquestes formes remet a un moment concret de la història del Ball del Ciri. Per exemple, quan Domènec Torrent transcrivia la que va dirigida als “Habitants de la fidelíssima vila de Manlleu...”, ho feia tot incorporant el títol honorífic atorgat per Felip V, mitjançant decret de 16 d’abril de 1715, per considerar que la població manlleuena va estar al seu favor durant la Guerra de Successió (Gaja, 1976: 139).

La fórmula que s’utilitza, a la pràctica, des de fa dècades diu: “Habitants de la vila de Manlleu, qui de burro en amunt no celebri la festa de sant Antoni pagarà un bot de vi d’Alella. Dic a la una...”. No es pot determinar en quin moment es va adoptar aquest model, que respecte als anteriors té l’afegit de dirigir-se a “qui de burro en amunt”. Els Tonis de més edat l’associen al Ball el Ciri des del seu record inicial. De tota manera, cal esmentar que en els primers anys, en la dècada dels anys trenta del segle passat, a la Junta Infantil se la coneixia com *la bandera dels burros*, ja que banderer i cordonistes anaven damunt d’aquests animals. Seria, per tant, una forma de dir que, a partir dels petits i fins als grans, tothom havia de festejar sant Antoni.

Un aspecte que cal destacar, pel seu manteniment immutable a la proclama, és la referència al “bot de vi d’Alella”. Aquest suposat pagament que hauria de fer qui no celebrés la festa de sant Antoni és, potser, una reminiscència de la participació dels taverners, juntament amb els traguers, en el col·lectiu inicial que celebrava la diada del seu sant patró. No deixa, però, de ser interessant que s’esmenti un vi en exclusiva, el d’Alella, i no un bot de vi de forma genèrica. La fama d’aquest vi, però, és prou antiga i consolidada, ja des del temps dels romans, i especialment a l’edat mitjana, amb gran impuls en el segle XVIII a partir de la seva distribució per les terres colonials, que partia del port barceloní (*Denominacions*, 2005: 54).

Conclusió

La recerca etnològica sobre el Ball del Ciri de Manlleu, feta pel Museu del Ter, l’Associació de Sant Antoni Abat -Tonis de Manlleu i l’Esbart Català de Dansaires, amb el suport econòmic de l’Institut Ramon Muntaner (IRMU), ha permès la redacció d’aquest article. La recerca ha proporcionat un coneixement més profund d’aquesta dansa associada al col·lectiu que, des del segle XIX, celebra la festa de Sant Antoni Abat a la ciutat osonenca.

Igualment, ha permès situar i contextualitzar la dansa, temporalment i geogràficament, i establir dues hipòtesis per explicar la raó per la qual s’escenifica en el context festiu de sant Antoni Abat i a la ciutat de Manlleu: l’apropiació del ritual de transmissió de càrrecs de l’administració dels Sants Màrtirs o l’apropiació territorial, especialment de la zona del Cabrerès. Malauradament, a partir de les dades recollides i analitzades no hi ha prou informació que permeti confirmar-ne una o l’altra.

Per altra banda, ha suposat el recull de les diferents versions musicals del ball en el transcurs de la seva història i, a

més, Anna Bosch ha transcrit la melodia interpretada actualment. Aquesta tasca ha estat acompanyada d’una acurada descripció coreogràfica, feta per l’Esbart Català de Dansaires a partir d’una recreació, tenint en compte els canvis que hi ha hagut al llarg dels anys i que han derivat en dues coreografies diferents. Finalment, s’ha pogut apuntar l’evolució de la indumentària utilitzada pels dansaires, amb un interès especial a descriure la el vestuari original, per exposar la tradició arrelada, per part dels Tonis manlleuencs, de ballar amb vestit festiu de carrer. Finalment, s’han recollit les diferents versions, en la història del ball, de la proclama que diuen els dansaires en cada edició. ■

BIBLIOGRAFIA

- **Alonso, M. Rosa [et al.]** (2004) *El Ball del ciri*. Ciudad Real: CIOFF España
- **Amades, J.** (1932). *Les diades populars catalanes*. Barcelona: Editorial Barcino, v. 1.
- **Amades, J.** (2001) *Costumari català: el curs de l'any*. Barcelona: Salvat, v. 1.
- **Anguela, Antoni [et al.]** (2006) «La dansa popular d'arrel tradicional». A *Tradicinari: enciclopèdia de la cultura popular de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia catalana; Generalitat de Catalunya, v. 6.
- **Arimany, J.** (2012) «La festa dels Tonis de Manlleu. Entre la devoció i la gresca». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 38, juliol 2012, p. 249-252.
- **Arimany, J.** (2014). *Els Tonis de Manlleu: a cavall de la devoció i la festa*. Manlleu: Museu del Ter.
- **Basagaña, M. M.** (2002) *Manlleu: recull gràfic 1886-1965*. El Papiol: Efadós.
- *Denominacions d'origen: vins i vinyes* (2005) Barcelona: Centro Editor PDA.
- **Domènech, F.** (1999) «Història dels Tonis explicada per l'oncle Pepet». *Gremi de Tonis: Manlleu Festes 1999*. Manlleu: Gremi de Tonis, 1999, p. 14.
- **Flores, F. J.** (2000) *Diccionario de supersticiones y creencias Populares*. Madrid: Alianza Editorial.
- **Gaja, E.** (1976) *Historia de Manlleu*. Barcelona: Jaimes Libros.
- **Gasol, J. M.** (1958) «Calendari folklòric manlleuenc». *Lletres amicals*, v. 18 [sèrie mecanografiada dipositada a la Biblioteca Municipal de Manlleu].
- **Pladevall, A.** (1991) *Castellterçol: història de la vila i el seu terme*. Vic; Castellterçol: Eumo; Ajuntament de Castellterçol
- **Pujol, F.; Amades, J.** (1936) *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors. 1, Dansa*. Barcelona: Fundació Concepció Rabell i Cibils.
- **Soler, J.** (1998) *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*. Barcelona: Barcanova.
- **Torrent, D.** (1893) *Manlleu: croquis para su historia*. Vic: Imprenta y libreria de Ramón Anglada y Pujals.
- **Torrent, D.** (1899) «La fiesta de Sant Antonio Abad». *El Ter: Periódico independiente defensor de los intereses morales y materiales de la villa de Manlleu*, 14 març, núm. 29
- **Vilardell, A.** (1930) «Del ball del ciri». *Manlleu*, núm. 31, 15 març, suplement *Pàgines manlleuques* núm. 3, p. 1 [pseudònim de Joan Puntí i Collell].
- **Z.** (1929) «Ciri apagat», *Manlleu*. 19 gener, núm. 1, p. 6 [pseudònim de Ramon Costa i Homs]

NOTES

- 1**
ABEV. Manlleu, Sta. Maria H/1 (1599-1653), p. 90
- 2**
«Qüestions pel Ball del Ciri en 1761», La Veu del Montserrat, 25 d'octubre de 1902, n. 10, p. 390-391
- 3**
Arxiu Parroquial de Santa Maria de Manlleu, llibre A/7: «Elecció d'obres i administració parroquial 1699/1935».
- 4**
AMMA: Arxiu Municipal de Manlleu. «Governació 19». [Lligall dipositat a l'Arxiu Municipal de Manlleu], f. 8 revers
- 5**
Arxiu Episcopal de Vic, *Inventari de la Parroquial Iglesia de Santa Maria de Manlleu*, Oficialato de Vich [s.p.], 1933
- 6**
Arxiu Parroquial de Manlleu, «Llibre de visites pastorals», 19 de setembre de 1829, nota 3
- 7**
Arxiu Parroquial de Manlleu, «Llibre de visites pastorals», 26 de juliol de 1857, nota 3
- 8**
Manlleu: boletín de la Delegación Local de Prensa y Propaganda, 1 d'abril de 1943, p. 19
- 9**
Arxiu Joan Amades, capsa 16, sobre 221
- 10**
Arxiu Joan Bial Serra, capsa 120, sobre 257
- 11**
Arxiu Joan Comas, capsa 91, sobre 134
- 12**
Arxiu Folklòric Ignasi Viñolas i Roig